Wstęp

Badania dotyczące dziejów wielomilionowej rzeszy Żydów, obywateli Imperium Rosyjskiego w XIX w., rozpoczęły się już w okresie przedrewolucyjnym. Wymienić tu trzeba prace: I. G. Orszańskiego, J. Gessena, S. Bierszadskiego, L. L. Rochlina oraz N. N. Golicyna[1]. Kilku spośród wymienionych autorów, a także inni, opracowywali i wydawali zbiory dokumentów prezentujące politykę carską wobec żydowskich poddanych. Wielki wkład w badania rosyjskich Żydów miał wybitny historyk S. Dubnow i skupiona wokół pism „Woschod" i „Jewrejskaja Starina" grupa badaczy żydowskich[2].

Nowsze opracowania, głównie anglosaskie, odnoszą się do ogólnej problematyki historii Żydów w Rosji. Są to prace: L. Greenberga, S. Barona, M. F. Stanislawskiego, J. Kliera i H. Roggera[3]. Wśród ostatnio opublikowanych należy wymienić trzytomowe dzieło A. Polonskiego[4]. Wiele nowych informacji wniosły badania prowadzone przez zespół Yivo Encyklopedia: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe pod redakcją G. D. Hunderta[5].

---

[1] S. Berszadski, *Litowskije Jewrei*, St. Petersburg 1883; I. G. Orszanskij, *Jewrei w Rossiji. Oczerki ekonomiczeskogo i obszczestwiennogo byta russkich jewrejew*, St. Petersburg 1887; J. Gessen, *Graf Ignatiew i „Wremiennoje Prawiła"*, St. Petersburg 1905 i jego późniejsza praca *Istoria jewrejskogo naroda w Rosji*, St. Petersburg 1925–1926; L. L. Rochlin, *Miesteczko Krasnopole Mogilewskoj Gubernii*, St. Petersburg 1909; N. N. Golicyn, *Istoria russkogo zakonodatielstwa o jewrejach 1649–*1825, St. Petersburg 1886; J. Gessen, W. Fridstajn, *Sbornik zakonodatielnych aktow o jewrejach*, St. Petersburg 1904.

[2] S. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland. From the earliest times until the present day [1915]*, Bergenfield, NJ 2000.

[3] L. Greenberg, *The Jews in Russia*, New Haven 1944; S. W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, New York 1987; M. F. Stanislawski, *Tsar Nicolas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855*, Philadelphia 1983; J. D. Klier, *Russia Gathers Her Jews. The Origins of the „Jewish Question" in Rusia, 1772–1825*, DeKalb, Ill. 1986; H. Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*, New Haven 1986; I. Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1772–1844*, New York 1970; tegoż, *The Jewish Community in Russia, 1844–1917*, Jerusalem 1981.

[4] A. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 1–3, Oxford–Portland–Oregon 2010–2012.

[5] http://www.yivoencyclopedia.org (dostęp 4.08.2012) oraz jej wersja książkowa.

Ważne badania D. E. Fishmana, o charakterze monograficznym, dotyczą wczesnego nurtu Haskali wśród Żydów w Rosji[6]. Prace: B. Dinura, E. Lederhendlera i E. J. Schocheta ukazują początki ruchu chasydzkiego na terenach strefy osiedlenia oraz spory religijne między misnagdami a chasydami[7]. Ważna dla badań historii białoruskich społeczności żydowskich jest praca M. Nadava, *The Jews of Pinsk, 1506 to 1880*[8]. Jest ona jedną z monografii małych miast żydowskich. W ostatnich latach wiele materiału o charakterze porównawczym wniosły prace F. Guesneta i M. Wodzińskiego, odnoszące się do terenów Królestwa Polskiego[9].

Literatura naukowa, dotycząca historii Żydów w Imperium Rosyjskim, wzbogaciła się o prace współczesnych historyków białoruskich. Warte odnotowania są publikacje historyków białoruskich, takich jak: J. K. Aniszczenka, J. Funk i E. Joffe[10]. Demograficznymi problemami ludności żydowskiej w Rosji zajmował się niemiecki historyk R. Melville[11]. Wśród autorów polskich omawiał problemy akulturacji Żydów w Rosji A. Eisenbach. Historii gospodarczej, a szczególnie rzemiosłu, poświęcił fragmenty swej pracy M. Horn[12].

Warto zaznaczyć we wstępie, iż bardzo trudno jest obecnie wyznaczyć klarowny podział pomiędzy monografiami a źródłami. Wiele z dawnych, przedrewolucyjnych badań rosyjskich utraciło po Holocauście swą bazę źródłową (materiały aktowe, drukowane itp.). Tym samym stały się one niekiedy źródłem informacji – pośrednim, ale jedynym, np. prace S. Dubnowa, J. Gessena i innych; „Woschod", choć był czasopismem, wydawał wiele informacji o charakterze źródłowym.

Źródła, zachowane w archiwach Rosji i innych krajów byłego ZSRR, mimo wielu zniszczeń, stanowią nadal solidną bazę dla prowadzenia badań życia społeczeństwa żydowskiego w Europie Centralnej w XIX w. Znajdują się w nich także źródła wytwarzane przez samych Żydów (księgi urodzeń, zgonów, ślubów

---

[6] D. E. Fishman, *Rusia's First Modern Jews. The Jews of Shklov*, New York 1995.

[7] B. Dinur, *The Origins of Hasidism and Its Social and Messianic Foundations*, w: *Essential Papers on Hasidism. Origins to Present*, red. G. D. Hundert, New York 1991, s. 86–208; E. Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics. Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community of Tzarist Russia*, New York–Oxford 1989; E. J. Schochet, *The Hasidic Movement and the Gaon of Vilna*, Northvale–New York 1994.

[8] M. Nadav, *The Jews of Pinsk, 1506 to 1880*, Stanford 2008.

[9] F. Guesnet, *Polnische Juden im 19. Jahrhundert. Lebensbedingungen, Rechtsnormen und Organisation im Wandel*, Köln 1998; M. Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003.

[10] J. K. Aniszczenka, *Czerta osiedłosti*, Minsk 1998; tegoż, *Jewrei biełorusskoj gubernii. Istoriczeskij oczerk i dokumenty*, Minsk 2002; E. G. Joffe, *Stranicy istorii jewriejew Biełarusi. Kratkij nauczno-popularnyj oczierk*, Minsk 1996; J. Funk, *Jewrei Bełarusi w konce XIX–naczale XX w.*, Minsk 1998.

[11] R. Melville, *Traditionale demographische Struktur und demographische Transition bei den Juden im späten Zarenreich*, w: *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag*, wyd. H. Lemberg, K. Litsch, R. G. Plaschka, G. Ránki, Wien–München 1988, s. 337–350.

[12] A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988; M. Horn, *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613–1850*, Warszawa 1998.

i rozwodów). Powstawały one w rabinatach po 1835 r., kiedy rosyjska administracja starała się nadzorować księgi metrykalne.

Historyk zajmujący się dziejami Żydów w państwie rosyjskim winien zdawać sobie sprawę z tego, że obraz, jaki rysuje się przy analizie źródeł wytworzonych przez administrację rosyjską, dotyczy na tym obszarze tylko częściowo świata żydowskiego, pełnego komplikacji i zagrożeń. Przez dziesięciolecia sporo postanowień prawnych dotyczących Żydów było niespójnych. Czasami wzajemnie się wykluczały. Sytuacja taka nie utrudniała administracji procedowania. Dawała jej możliwość własnych interpretacji litery prawa, często sprzyjała okazji do nadużyć w formie korupcji.

Powoływano wiele odrębnych instytucji do zajmowania się Żydami. Ministrowie i senat tworzyli różne komitety i komisje, które pozostawiły po sobie materiał aktowy[13]. Analizując niektóre zestawienia statystyczne i spisy powszechne, można nawet wyciągnąć wniosek, że zarówno instytucje gmin żydowskich, jak i urzędnicy w nich działający nie byli zainteresowani ukazywaniem dokładnych danych odnośnie stanu liczbowego ludności, zatrudnienia, wieku, płci. Zdawali sobie bowiem sprawę, że wszystkie te raporty, wiadomości i spisy nie służyły im. Co więcej, byli przekonani, że cała ta działalność może mieć dla nich niepożądane implikacje.

Centralne instytucje administracji rosyjskiej zajmowały się sprawami Żydów jako wyodrębnionej prawnie zbiorowości z całości poddanych (np. Komitety Statystyczne). Ważną instancją odwoławczą w guberniach białoruskich były kancelarie gubernatorów cywilnych i generałów-gubernatorów. Wśród zespołu akt kancelarii generała-gubernatora smoleńskiego, witebskiego i mohylewskiego oraz generała-gubernatora wileńskiego znajduje się wiele akt dotyczących Żydów na Białorusi[14]. Do tej instytucji Żydzi wysyłali pisma, które historykowi dają

[13] W całym Imperium Rosyjskim Żydów obowiązywały prawa, różniące się od praw dla innych jego obywateli. Najwyższe władze państwowe powoływały ze swego grona komitety w celu rozpatrzenia praw o Żydach. Szczególnie często powoływano takie komitety w początkowych dziesięcioleciach panowania Rosji w tzw. Zachodnim Kraju. Pierwszym był komitet z 1802 r., zwany Komitetem dla zebrania informacji o sytuacji Żydów, a niekiedy Komitetem o unowocześnieniu Żydów. Efektem prac tego gremium był zbiór ustaw z 1804 r. Następny komitet powołano w 1806 r. Poza Koczubejem, Nowosilcowem i Zubowem swoje opinie przedstawiali tam także Czartoryski i Czacki. W 1809 r. pracował inny komitet nad sprawami przesiedlania ludności żydowskiej. Komitet w 1823 r. powołano w sprawie Żydów białoruskich guberni, a rezultatem jego długoletnich prac był ukaz z 1835 r.

[14] Państwowe Centralne Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (Centralnyj Nacionalnyj Historiczeskij Archiw Biełarusi, Minsk) (dalej: PCAHB), zespół (dalej: z.) 1297-1 i z. 1297-2. Najliczniejsze były odwołania składane przez Żydów od służby wojskowej. Sprawy te najczęściej skłócały społeczność kahalną. Były też odwołania Żydów od wyroków sądu rabinackiego w sprawach rozwodu. Znaleźć też można i donosy o przemycie towarów, składane przez Żydów na innych Żydów. W tym zespole inwentarz 1, jednostki archiwalne: 1772, 10873, 10933, 11240. Zdarzają się też skargi kahałów na wspólnotę o niewpłacaniu podatku przez jej członków. Wiele jednostek archiwalnych dotyczy spraw paszportowych, pozwolenia na przesiedlenie się kolonistów do innych guberni (jednostka archiwalna 361).

możliwość wglądu w najistotniejsze problemy życia społeczności. Starano się bowiem znaleźć tą drogą pozytywne rozwiązanie swych problemów, niejednokrotnie z pominięciem autorytetów gminy żydowskiej.

Zachowały się dokumenty dotyczące zbioru podatków, liczne skargi rodzin na nieprawidłowe typowanie kantonistów (rekrutów) przez urzędników kahalnych, na przesiedlenia do miast Żydów ze wsi albo miasteczek bez praw miejskich. Wiele dokumentów odnosi się do kwestii żydowskich kolonii rolnych i związanych z tym przesiedleń do innych guberni.

Urzędy gubernatorów cywilnych zajmowały się kwestiami żebractwa Żydów, szacunku liczby żydowskich żebraków, wydawaniem świadectwa o ubóstwie. Świadectwa takie były związane z ulgami w płaceniu podatków przez poszczególne rodziny. Rozstrzygano prawo noszenia żydowskich ubiorów dla osób starszych bądź dla młodszych opłat związanych z zakazami noszenia odzieży tradycyjnej.

Rosyjski aparat administracyjny wydawał zgodę na dopuszczenie żydowskich przedsiębiorców do robót publicznych, w przypadku lokalnej służby dotyczyły one budowy dróg. Zachowały się pisma przypominające kahałom o konieczności uzyskania zgody administracji na otwieranie szkół i domów modlitwy, na zmiany urzędników zarządów kahalnych. Do gubernatorów wpływały informacje o zmianie konfesji, a wraz nimi stosowne zmiany w opłacie podatków odnotowywanych w księgach obywateli chrześcijańskich.

Źródła wytworzone przez administrację rosyjską są pełne luk. Z jednej strony wynika to z urzędniczej niekompetencji, niedokładności, a z drugiej z różnych kryteriów gromadzenia i przekazywania informacji instancjom wyższym. Może tu służyć choćby przykład informacji dotyczących liczby rabinów, zamieszczonych w jednym ze źródeł odnoszących się do gmin żydowskich w guberni witebskiej w latach czterdziestych XIX w. Podstawą były dane przesyłane z powiatów do władz centralnych.

Podawano liczbę członków gminy, rabinów i szkół. Dane o rabinach w kahałach nie obrazują jednak rzeczywistej liczby przywódców duchowych i autorytetów lokalnych społeczności. Dotyczyły one tylko rabinów ze stanowisk administracyjnych, tzw. rabinów państwowych lub inaczej urzędowych. Sprawowali oni urząd z nakazów rosyjskich i opłacano ich ze skarbu państwa. Działo się tak, ponieważ administracja rosyjska uznała kahały za jedną z tradycyjnych żydowskich instytucji samorządowych i element administracji rosyjskiej. Pełne nieścisłości są też spisy ludności i wpisy do ksiąg narodzin. Wiązało się to z obowiązkowymi opłatami przy wpisach. Księgi metrykalne nie odnotowywały często narodzin dziewczynek. W rodzinach żydowskich zapisywano natomiast narodziny i śmierć domowników na ostatnich kartach ksiąg modlitewnych.

Niekiedy w rosyjskich zespołach archiwalnych można napotkać jednak dokumenty bliżej ukazujące życie religijne wspólnot. Związane są one z konfliktami wewnątrz ruchów religijnych i odwołań do władz rosyjskich z tym związanych. Z tej przyczyny zachował się opis wyposażenia wnętrza synagogi chasydów w Lubawiczach albo podział kahałów uznawanych za ortodoksyjne i chasydzkie w okresie walki między tymi dwoma kierunkami religijnymi. Zachowały się też

źródła ze spraw przeciw chasydom, toczących się przed organami państwa rosyjskiego. Ich treść stanowi raczej opis oficjalnego stanowiska urzędników, ale zawiera także informacje o postawach wspólnot żydowskich i ich przywódców. Dostarczają one wiadomości o sporach w miasteczkach, rywalizacji o urzędy w kahale itp.

Wyjaśnienia i sprecyzowania wymaga określenie terenów Białorusi. Państwo białoruskie nie istniało, ale termin ten stosowano dla określenia obszaru zamieszkanego przez grupy etniczne, złączone tradycją kulturową i językiem. W okresie rozszerzania się terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego pojęcie Białorusi pojawiało się od XVI w. dla określenia jednostek administracyjnych we wschodnich regionach (Połock, Witebsk, Mohylew, Homel i Smoleńsk). Zachodnie ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego nazywano Litwą i często stosowano nazwę Mińska jako Mińska Litewskiego i Brześcia jako Brześcia Litewskiego. Nazwa Litwy od XVI do XX w. zwyczajowo obejmowała szersze terytoria aniżeli obecnie. W okresie między pierwszym a drugim rozbiorem Polski przyłączone obszary Rosjanie nazywali gubernią (prowincją) białoruską.

Różnorodność nazw opisywanych terytoriów ukształtowała się w tradycji, dla ludności rdzennej sięgającej XIII w., a dla ludności żydowskiej końca XIV w. Brakowało wyraźnie określonych granic między wspólnotami etnicznymi. Jasne były tylko terminy administracyjne województw, a następnie rosyjskich guberni czy generalnych gubernatorstw (jak przez kilka dziesięcioleci trwający urząd generała-gubernatora witebskiego, mohylewskiego i smoleńskiego).

Litwakami określano ludność żydowską, zamieszkującą tereny litewsko-białoruskie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W późniejszym okresie, w czasach Królestwa Polskiego nazwa ta zawierała odcień pejoratywny. Od czasu funkcjonowania Sejmu Czterech Ziem i Waadu Litewskiego wzmacniała takie określenie nazwa organizacji ziemstw żydowskich (*waad ha-medinot-raszijjot de-lita*, a po 1762 r. *medinat lita)*. Niektóre gminy z południowych terenów białoruskich określano jako *medinat rusa*, choć ich aktywność administracyjna i podatkowa miały ścisły związek z waadem litewskim. Dotyczyło to terenów Brześcia Litewskiego, Szkłowa, Pińska i Homla.

Żydzi zamieszkujący tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego używali też w inny sposób miana Litwaka. Rozszerzający się nurt chasydyzmu z terenów ukraińskich, Podola i Wołynia, zaczął od lat siedemdziesiątych obejmować tereny białoruskie i litewskie. Litwakami Żydzi określali na terenach białoruskich i litewskich zwolenników oporu wobec chasydyzmu (misnagdów), którym w końcu XVIII w. przewodził Gaon Wileński Elijachu Ben Szlomo Zalman.

Podobnie jak niejednoznaczne i płynne było określenie dla terytorium litewsko-białoruskiego, tak i pełne niejasności były nazwy jednostek administracyjnych, zwłaszcza w trakcie trwających niemal ćwierć wieku rozbiorów Wielkiego Księstwa Litewskiego. W dokumentach z początku tego okresu zachowało się nazewnictwo administracji polskiej. Występowały więc województwa i powiaty na przemian z guberniami i ujazdami (powiatami). Częściowo związane było to z szerokim jeszcze wtedy używaniem języka polskiego w urzędach i sądach.

Stopniowo, wraz z postępującą rusyfikacją, następowało ujednolicenie nazw urzędów i struktur terenowej administracji. Aby nie zmieniać określeń z epoki, w pracy występować będą stare i nowe nazwy. W niektórych przypadkach będą także w użyciu określenia organizacji żydowskich, jak ziemstwa, które w niewielkim stopniu były zbieżne ze strukturami administracji państwowej – polskiej i rosyjskiej.

Dzieje wspólnot żydowskich na Białorusi ukazują obraz charakterystyczny dla większości obszarów tak zwanej strefy osiedlenia, na którym Żydom wolno było osiedlać się, choć i tam nie całkiem dowolnie. Wraz z kształtowaniem się rosyjskiej koncepcji politycznej strefy osiedlenia zmieniały się granice i obszar strefy, a wraz z nim także granice celne. Rząd carski, aby chronić wnętrze Rosji przed niekontrolowanym handlem wzdłuż granic zachodnich strefy, wytyczał kilkudziesięciokilometrowe strefy, na których zabraniano osiedlać się Żydom. Miało to wpływ na życie wewnątrz strefy osiedlenia, jej strukturę zawodową i ekonomiczną. Badając proces przemian w strefie osiedlenia trzeba uwzględnić rozporządzenia, pochodzące z Petersburga, a niekiedy od lokalnych gubernatorów.

W pierwszych dekadach po rozbiorach, wraz z zawężającym się światem żydowskiej przestrzeni społecznej i ekonomii oraz rosnącymi ograniczeniami prawnymi, kształtował się modus vivendi rosyjskich wspólnot żydowskich. Oni sami niekiedy określali się z dumą, a niekiedy z nutą pobłażania, jako rosyjscy Żydzi. Praca ma na celu ukazanie w możliwie pełnym zakresie społecznych i ekonomicznych warunków żydowskiej egzystencji na Białorusi w ćwierćwieczu poszerzającego się terytorium rosyjskich zaborów i w dalszych dziejach pierwszej połowy XIX w., a więc w okresie powstawania owej wielkiej rosyjskiej diaspory żydowskiej. Wyznaczał ją i wyznacza (widoczny i obecnie w Izraelu po wielkiej emigracji) język żydowski, później także rosyjski, folklor bogato czerpiący inspiracje od innych narodów Rosji oraz ukształtowana tam własna tradycja. Tworzono różne koncepcje i modele funkcjonowania w państwie rosyjskim. Były to: protosyjonizm, diasporyzm, integracjonizm oraz przeciwstawne trendy, jak akulturacja i asymilacja. W drugiej połowie XIX w. pojawiły się nurty polityczne współdziałające z rosyjskimi.

Zmienność granic przyłączanych stopniowo do Rosji terytoriów powodowała dalsze przemiany. Dotyczyły one w pierwszym rzędzie kwestii demograficznych, ale także struktury zaludnienia poszczególnych regionów. Tereny zachodniej Białorusi, tradycyjnie silniej związane z Rzeczpospolitą, wykazywały większą dynamikę rozwoju gospodarczego. Rejony pograniczne strefy osiedlenia stawały się obszarem wspieranym ekonomicznie przez kontrabandę. Obszary wschodnie, ciążące ku rynkowi rosyjskiemu, były stopniowo eliminowane z tego rynku zbytu.

Żydowskie osadnictwo małomiasteczkowe na Białorusi, w większości w miastach prywatnych (szlacheckich), tworzyło szczególne struktury osadnictwa. Uzależnienie od średnio zamożnej szlachty i słabo wykształconych struktur municypalnych przyczyniało się do warunków żydowskiej egzystencji na tych terenach. Odsuwaną od udziału w organach miejskich ludność żydowską stopniowo eliminowano z udziału w gremiach decyzyjnych. Często Żydzi uciekali się do

składania podarków lokalnym władzom świeckim i duchownym bądź korumpowali urzędy gubernialne lub centralne, aby mieć wpływ na postanowienia municypalne.

W powszechnym rozumieniu społeczność żydowską niekiedy określano jako *szejnen und prosten*, a więc dzielono na bogatych i biednych, wpływowych i nędzarzy[15]. Tymi terminami obejmowano całość wspólnoty od czasów średniowiecznych. Często też używano podziału na starych i młodych, elity i pospólstwa, a w gruncie rzeczy grupy o różnym statusie społecznym. Nie zawsze jednak status taki wyznaczała pozycja ekonomiczna. Drogi awansu prowadziły niejednokrotnie poprzez studia religijne, pobożność i wysoko notowane cnoty własne. Dalsze drogi awansu społecznego, nawet po uzyskaniu lepszej pozycji materialnej, wiązały się z dążeniami do uzyskiwania tytułów uczonych w Talmudzie. Badania M. Schorra wskazują na atrybucje rabinów w kwestiach udzielania tytułów związanych z nauką talmudyczną[16]. Tak starano się przekraczać owe granice między „pięknymi" a „prostymi".

Wdzięczna jestem instytucjom, dzięki którym mogłam pracować w archiwach białoruskich: Instytutowi Historii Uniwersytetu w Białymstoku oraz Instytutowi Badań Interdyscyplinarnych Uniwersytetu Warszawskiego. Pomocą służyli także pracownicy Państwowego Centralnego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku, których wskazania rozplątywały niekiedy zawiłe ścieżki katalogów i jednostek zespołów.

Moja praca wiele zawdzięcza dobrym i dobrotliwym uwagom Jerzego Tomaszewskiego, a także Jerzego Holzera, co oczywiście nie oznacza, że za ewentualne braki pracy autorka już nie odpowiada. I wreszcie warto wspomnieć w tym miejscu o tyleż ożywczej co pragmatycznej myśli Włodzimierza Lengauera, prorektora mojej Uczelni, w wyborze wydawnictwa, a także oferowanym przez niego wsparciu. Pragnę także wyrazić serdeczne podziękowania redaktor Izabeli Komorowskiej-Dzierżanowskiej za jej wkład w tę pracę.

[15] T. Samogyi, *Die Schejnen und die Prosten. Untersuchungen zum Schönheitsideal der Ostjuden in Bezug auf Körper und Kleidung unter besonderer Berücksichtigung des Chassidismus*, Berlin 1982.

[16] M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce (od najdawniejszych czasów aż do r. 1772)*, Lwów 1899, s. 51.